

УДК 155.9.36.364

Максимова Н. Ю.,

доктор психологічних наук, професор
професор кафедри соціальної реабілітації
та соціальної педагогіки факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: 3481160@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІМ'Ї

Стаття присвячена проблемі пошуку основи для типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Розглянуто існуючі класифікації таких сімей та показано їх недосконалість. Запропоновано визначення ресоціалізаційного потенціалу сім'ї та представлено його складові. Доведено, що, виходячи із наявності ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, можна надати прогноз розвитку стосунків у родині та випрацювати програму підтримки сім'ї.

Ключові слова: сім'я, соціально-психологічна допомога, детермінанти, ресоціалізаційний потенціал.

The article is devoted to the problem of finding the background for the typology of families in need of social and psychological assistance. The existing classification of such families is considered and their imperfection is shown. The definition of the resocialization potential of the family is proposed and its components are presented. It is proved that based on the availability of the re-socialization potential of the family, one can provide a forecast of the development of family relations and work out a family support program.

Key words: family, social-psychological help, determinants, resocialization potential.

Постановка проблеми. Практика роботи з сім'ями, які потребують соціально-психологічної допомоги, свідчить, що попри унікальність стосунків між подружжям, необхідно розробити критерії, відповідно до яких можливо прогнозувати подальшу долю родини. Крізь розмаїття зовнішніх проявів родинних стосунків потрібно з'ясувати їх психологічну сутність, що дасть змогу визначити ресоціалізаційний потенціал

сім'ї. Вимірюючи цей потенціал, можна віднести сім'ю до певної категорії, – від проблемної до дисфункційної чи соціально неспроможної, а отже, й більш ефективно визначити програму її підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу праць В. Сатир [8], К. Роджерса [6], К. Вітакера [9] можна стверджувати, що сім'я, яка нормально функціонує, – це сім'я, яка відповідально виконує свої функції, унаслідок чого задовольняються потреби у зростанні й розвитку як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. Невиконання або неналежне виконання функцій сім'ї призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі дисфункційною. Дисфункції, тобто порушення функціонування сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Дисфункційна сім'я у широкому значенні є системою, що детермінує викривлення в особистісному розвитку, а отже, і девіантну поведінку або невротичні розлади одного чи кількох своїх членів.

На думку А. Й. Капської та інших [2], поняття «функціонально-неспроможна сім'я» (дисфункційна) відображає суть порушення функціонування сім'ї як соціального інституту. Це сім'я, яка з певних об'єктивних і суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції. Наступне означення – «сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, у яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них» [2].

Якщо порівняти ці означення, то стає очевидним, що по суті вони однакові. Крім цього, неправильно ототожнювати суб'єктивні причини й об'єктивні, внутрішні та зовнішні чинники. Звичайно, і те й те призводить до дисфункцій, але психологічна сутність цих причин і чинників зовсім різна.

Одним із варіантів типологізації сімей, які потребують соціальної підтримки, є характеристика їх за рівнем соціальної адаптації [7]. Проте визначення рівня не висвітлює причин дезадаптації, не дає змоги зрозуміти їхню сутність. Без такого розуміння визначити напрями роботи неможливо.

Ще один термін, який визначає сім'ї з порушеною виховною функцією, – «неблагополучна сім'я». На думку авторів [1], до неблагополучних сімей належать: сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт із морально-правовими вимогами суспільства; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між

батьками, між батьками й дітьми; неповні сім'ї; сім'ї, зовні благополучні, які допускають серйозні помилки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури й неосвіченості.

Через різноманіття означень сімей, які потребують соціальної допомоги, як у науково-методичній літературі, так і в нормативно-правових документах, виникає багато непорозумінь, зокрема підміна понять і виникнення суперечностей між ними.

На нашу думку, основним параметром, за яким можна побудувати типологію сімей, які потребують соціально-психологічної підтримки є ресоціалізаційний потенціал сім'ї.

Мета дослідження: визначити психологічні складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї.

Визначення ресоціалізаційного потенціалу сім'ї дає можливість прогнозувати подальший розвиток стосунків у родині, оскільки саме від нього залежить ступінь виконання сім'єю своїх функцій.

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних причин подружніх дисгармоній слід віднести кризи розвитку стосунків, які виникають при переході з одного етапу на наступний життя сім'ї, а також численні негативні впливи зовнішнього середовища: економічні, політичні (війна), екологічні (землетрус, повінь) тощо.

Серед суб'єктивних чинників виникнення сімейних дисфункцій слід виокремити, насамперед, проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї, особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї тощо.

Зважаючи на зазначені вище об'єктивні та суб'єктивні чинники дисфункцій сім'ї, першою складовою ресоціалізаційного потенціалу сім'ї ми визначили відповідність мотиву вступу до шлюбу функціям сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпірична частина нашого дослідження присвячена визначенню причин таких дисгармоній у подружніх стосунках, які надалі призвели до розлучення. Дослідження проводилось в ході сімейного консультування ще одружених чоловіків, жінок та подружніх пар, які перебували в процесі розлучення. Вибірка складалась з 167 осіб віком від 20 до 37 років; з них чоловіків – 63 та жінок – 104. Слід зазначити, що 62 особи із зазначеної вибірки складали подружні пари, які прийшли на консультацію разом.

Невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї руйнує ресоціалізаційний потенціал сім'ї ще до її створення. Мотиви вступу до шлюбу не відповідають функціям сім'ї, наприклад, у тому разі, коли людина бере шлюб заради підвищення соціального статусу, покращан-

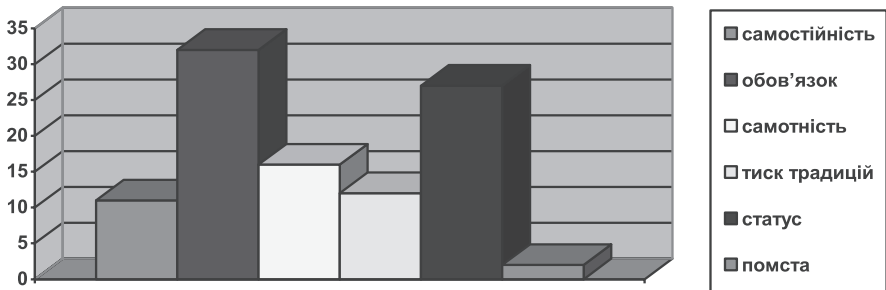

Рис. 1. Мотиви вступу до шлюбу, що не відповідають функціям сім'ї

ня матеріального добробуту, або якщо молоді люди розглядають шлюб як можливість утечі від батьків, або вимушені одружитися, оскільки партнерка завагітніла – такий шлюб від самого початку є проблемним. За нашими результатами, саме ця причина виявилася найбільш вагомою для тих, хто не спромігся створити щасливу сім'ю.

Розглянемо, які ж мотиви були у досліджуваних осіб, коли вони вирішили взяти шлюб (див. рис. 1).

Мотив «самостійність» – означає прагнення стати самостійним і часто спричинений протестом проти влади батьків. Укладання шлюбу з міркувань «обов'язку» практично завжди означало, що жінка завагітніла або що дошлюбні статеві стосунки викликали відчуття провини. Мотив «самотність» – був наслідком переживання екзистенційної порожнечі, тобто шлюб укладався на основі дефіцитарного кохання, а не через бажання бути саме з цією людиною. Мотив «помста» взагалі суперечить функціям сім'ї, проте він теж мав місце. Йшлося про те, що людина вступала в шлюб, щоб помститися коханому, із яким посварилася.

Для того, щоб визначити наступні складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, необхідно спиратися на критерії її нормального функціонування. У наших попередніх дослідженнях [3; 4; 5] нами виокремлено такі критерії:

1. Повага до відмінностей. Сім'я – це об'єднання двох культур, що були в кожного у батьківській сім'ї. Якщо один намагається нав'язати культуру стосунків своєї батьківської сім'ї, тобто перевиховати іншого, – це ознака дисфункції. У нормально функціонуючій сім'ї подружжя усвідомлює той факт, що кожен із них має право на своє бачення світу. Треба поважати відмінності, а не боятися їх.

2. Щирість у висловлюванні думок і почуттів. Ідеться про особливості комунікацій. Якщо є порушення комунікації, то це дисфункція. Якщо подружжя вважає, що кохання несумісне з суперечностями, то вони

уникають можливості щиро висловлювати свої бажання, оцінки подій тощо. Неправильне упередження – «приймай мене таким, який я є» (тобто кохання означає згоду з усіма проявами партнера) – призводить до порушення стосунків. Наприклад, феномен очікування «читання думок»: «Ти повинен розуміти мене без слів», «Якщо ти не розумієш, чому я образилась, то нам взагалі краще розійтись». У цьому разі природні розбіжності у поглядах не обговорюються відкрито, а подружжя застосовує маніпуляцію: посилення на авторитет, традиції, сльози.

3. Динамічність стосунків. Шлюб – це процес. У нормі сімейна система завжди динамічна: змінюються правила, стереотипи, особистість кожного теж завжди знаходиться в розвитку (професійне, особистісне зростання). Якщо ж людина зупиняється в розвитку, якщо виникає ригідність стосунків, то відбувається їхня стагнація. Стагнація стосунків є ознакою дисфункції. Якщо зупинений розвиток, правила стали догмами, усе наперед відомо, то життя стає нудним.

4. Обмін ролями. Критерієм нормального функціонування сім'ї є гнучкість ролей. Це означає, що за необхідності члени сім'ї легко можуть замінити один одного, виконувати ту діяльність, що притаманна іншому. У сім'ях, де є гнучкість ролей, ніколи не виникає питання, хто головний: домінуюча роль буває або ситуативною (сьогодні, в певній ситуації, один головний, завтра – інший), або за сферами життєдіяльності сім'ї.

5. Дотримання меж особистості. Цей критерій регулює баланс єдності та свободи. У разі нормального функціонування члени сім'ї поважають особистісний простір кожного. Це стосується всіх – починаючи від іграшкової фортеці з кубиків, яку мама не чіпатиме без дозволу сина (хоча ця фортеця заважає їй мити підлогу), і завершуючи неприпустимістю читання SMS-повідомлень у телефоні дружини або перевірки її електронної пошти. Кожен член сім'ї почувається вільним, незалежним і має право сам регулювати ступінь близькості з іншими в певний час. У таких сім'ях дуже цінують родинне спілкування, прагнуть проводити дозвілля з сім'єю, але всі й цілком спокійно сприймають наявність особистих друзів, улюблених занять, належність до певних спільнот (спортивні клуби, релігійні та громадські організації) поза сім'єю.

У дисфункційних сім'ях єдність і свобода сприймаються як антагоністи. Тут відбувається поляризація: або прагнення до повного злиття, симбіозу, контролю, або роз'єднаність і байдужість.

6. Відкритість сім'ї. У разі нормального функціонування сім'ї вона є відкритим соціальним організмом. Родина є складовою ширшої соціальної системи, завжди відкритою для інших. Друзі, сусіди, родичі, ко-

леги, друзі дітей залюбки входять у родинний простір, де їх приймають із радістю, без напруження та підозрілості. Приязні стосунки зі своїм соціальним середовищем, уміння співчувати, допомагати та приймати допомогу, відчуття єдності з людьми – це є дуже цінним досвідом для соціалізації дитини. Якщо в таких сім'ях виникають проблеми, то вони не соромляться «виносити сміття з хати», а щиро звертаються за порадою до тих людей зі свого оточення, кому довіряють, або до фахівців (психологів, соціальних працівників). Тому за допомоги цих людей вони можуть успішно реалізовувати свої можливості, які дозволяють їм вирішити практично будь-які проблеми.

Натомість закриті сім'ї уникають дружнього спілкування будь із ким. У них може бути багато знайомих, ділових партнерів, але все це – «потрібні люди», які важливі як засіб для досягнення цілей, але зовсім байдужі самі по собі.

7. Емоційна й духовна близькість. Цей критерій віддзеркалює сутність кохання, коли бажання бути разом зумовлено не тим, що ця близькість дає якусь користь (статус, матеріальні вигоди, сексуальне задоволення), а тим, що для людини найкращим є саме її коханий. У цьому разі потреби та прагнення коханої людини постають на одному рівні зі своїми власними: не вище своїх, як у разі токсичного кохання, і не нижче своїх, як у разі споживацького ставлення. Справжня близькість і відкритість не виникають одразу, це результат тривалої та кропіткої роботи подружжя над собою, над своїми стосунками, результат спільних переживань, успіхів, труднощів, радощів і горя, розділених на двох. Цей життєвий досвід формує стійке відчуття ніжності, турботи, довіри, підтримки. Сім'я – це осередок безпеки, де люблять і цінують, де ніхто не образить і завжди зрозуміють.

Натомість у дисфункційних сім'ях панує недовіра, страх, відчуття самотності, непотрібності, зневага й непорозуміння, а часом і ненависть.

Зважаючи на викладені вище складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, всі родини, які потребують соціально-психологічної допомоги, можна умовно поділити на дві великі групи: 1) сім'ї, де переважають соціальні проблеми; 2) сім'ї, де переважають проблеми психологічні. До сімей, де переважають соціальні проблеми, належать: багатодітні, малозабезпечені, сім'ї у складних життєвих обставинах. Якщо визначення малозабезпечені, багатодітні, сім'ї, де є інваліди або важкохворі, не вимагає спеціального пояснення, то сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах (надалі СЖО), потребують критеріїв для їх визначення. Такими критеріями є: походження складної ситуації, усвідомлення проблеми, вмотивованість, ресурсність сім'ї, конкретизація проблеми, прогнозування результату.

1. Походження складної ситуації. До сімей СЖО можна віднести лише такі, де причиною проблем є зовнішні обставини. Зовнішні обставини можуть бути спричинені політичною (війна, теракт), економічною (безробіття внаслідок скорочення штатів, втрата майна), природно-техногенною (стихійне лихо, катастрофа) ситуацією тощо. Зовнішні обставини є об'єктивними, вони не залежать від людини та її сім'ї.

2. Усвідомлення наявної проблеми. Сім'ї СЖО, проблеми яких детерміновані зовнішніми обставинами, чітко усвідомлюють наявність проблеми, натомість дисфункційні сім'ї заперечують існування у них ряду проблем.

3. Вмотивованість означає готовність вирішувати проблеми. Мотиви звернення за допомогою є адекватними наявній проблемі. Звернення не зводиться до отримання матеріальної чи гуманітарної допомоги, пільг тощо. Сім'я намагається отримати необхідну інформацію, психологічну підтримку. Сім'я в СЖО самостійно звертається до соціальних служб, активно шукає можливості вирішення проблеми в ході продуктивної співпраці із соціальним працівником.

4. Ресурсність сім'ї включає насамперед стосунки між членами сім'ї, а також знання, навички, духовні й матеріальні цінності. Оскільки детермінантами СЖО є лише зовнішні обставини, то внутрішньосімейна ситуація, навпаки, є гармонійною і сприятливою для вирішення проблем. Труднощі і складні життєві обставини згуртовують таку сім'ю, поглиблюють емоційний зв'язок і підтримку. Наявність ресоціалізаційного потенціалу дає змогу такій сім'ї сприймати життєві негаразди як випробування, що є поштовхом до особистісного зростання подружжя.

5. Конкретизація проблеми. Якщо сім'я справді належить до СЖО, то її наявна проблема завжди конкретно виражена. У дисфункційних сім'ях одна проблема є частиною іншої. Сім'ї СЖО здебільшого можуть чітко визначити ключову проблему на тлі загального гармонійного функціонування сім'ї, натомість дисфункційні сім'ї не здатні до такого, їхні проблеми є слабкоусвідомлюваними й розмитими.

6. Прогнозування результату. Сім'я СЖО здатна прогнозувати результат співпраці з соціальними службами. Функція прогнозу в них на високому рівні. Здебільшого така сім'я вже має свої варіанти вирішення проблеми й узгоджує їх із баченням соціального працівника. Разом зі здатністю прогнозувати результат співпраці із соціальними службами виступає ще й параметр часу: у ході обговорення плану дій доцільно й цілком можливо спрогнозувати часові межі, що необхідні для отримання бажаного результату. Натомість негативна життєва ситуація дисфункційної сім'ї є хронічним процесом, тут проблеми не вирішуються роками.

Психологічна сутність стосунків у сім'ях, де переважають соціальні проблеми, не потребує корекції. Тому в роботі з ними основну увагу варто приділити активізації ресурсів сім'ї, підвищенню поінформованості членів сім'ї стосовно шляхів вирішення їхніх проблем тощо. Ці заходи сприяють переходу сім'ї в гармонійну.

Дисгармонійні, неповні, розлучені, прийомні сім'ї та сім'ї, де є діти з девіантною поведінкою, навпаки, потребують насамперед допомоги в налагодженні стосунків, тобто тут психологічний аспект є ключовим у попередженні переходу їх у дисфункційні.

Висновки.

1. Перешкодою у випрацюванні ефективних програм підтримки сім'ї є недосконалість типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Основою для побудови такої типології мають бути не зовнішні ознаки життя сім'ї, а її наявний ресоціалізаційний потенціал.

2. Нами визначено складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї: співпадіння мотиву вступу в шлюб з функціями сім'ї; повага до відмінностей; щирість у висловлюванні думок і почуттів; динамічність стосунків; обмін ролями; дотримання меж особистості; відкритість сім'ї; емоційна й духовна близькість.

3. Зважаючи на ресоціалізаційний потенціал сім'ї нами запропоновано такі критерії визначення сім'ї в складних життєвих обставинах: походження складної ситуації, усвідомлення проблеми, вмотивованість, ресурсність сім'ї, конкретизація проблеми, прогнозування результату.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробці системи діагностики ресоціалізаційного потенціалу сім'ї на основі зазначених складових.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. – К.: Держсоцслужба, 2016. – 136 с.
2. Капська А. Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навчальний посібник / А. Й. Капська, І. В. Пеша. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
3. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування: навчальний посібник / Н. Ю. Максимова. – К.: ДП «Видавничий дім Персонал», 2011. – 304 с.
4. Максимова Н. Ю. Соціальна робота з сім'єю / Н. Ю. Максимова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – 405 с.
5. Максимова Н. Ю. Як порозумітися зі своїми дітьми (Конфліктологія для батьків): методичні розробки / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. – К.: Віпол, 2004. – 220 с.
6. Роджерс К. Психология супружеских отношений / К. Роджерс. – М.: Эксмо, 2002. – 288 с.
7. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы. Социально-демографическое исследование / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М.: Статистика, 1978. – 223 с.

8. Satir V. The Satir model: family therapy and beyond / V. Satir, M. Gomori, J. Banmen, J. Gerber. – Palo Alto, CA: Science and Behavior Books, 1991. – 398 s.

9. Whitaker C. A. Midnight Musings of a Family Therapist / C. A. Whitaker. – New York: WW Norton, 1989. – 248 s.

References transliterated

1. Analitychnyj zvit: Monitoryng social'nogo suprovodu simej, jaki opynylysja v skladnyh zhyttjevyh obstavynah. – K.: Derzhsocluzhba, 2016. – 136 s.

2. Kaps'ka A. J. Social'nyj suprovid riznyh kategorij simej ta ditej: navchal'nyj posibnyk / A. J. Kaps'ka, I. V. Pesha. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2012. – 232 s.

3. Maksymova N. Ju. Simejne konsultuvannja: navchal'nyj posibnyk / N. Ju. Maksymova. – K.: DP «Vydavnychyj dim Personal», 2011. – 304 s.

4. Maksymova N. Ju. Social'na robota z sim'jeju / N. Ju. Maksymova. – K.: VPC «Kyiv's'kyj universytet», 2015. – 405 s.

5. Maksymova N. Ju. Jak porozumitysja zi svoi'my dit'my (Konfliktologija dlja bat'kiv): metodychni rozrobky / N. Ju. Maksymova, K. L. Miljutina. – K.: Vipol, 2004. – 220 s.

6. Rodzhers K. Psihologija supruzheskih otnoshenij / K. Rodzhers. – M.: Jeksmo, 2002. – 288 s.

7. Harchev A. G. Sovremennaja sem'ja i ee problemy. Social'no-demograficheskoe issledovanie / A. G. Harchev, M. S. Mackovskij. – M.: Statistika, 1978. – 223 s.

8. Satir V. The Satir model: family therapy and beyond / V. Satir, M. Gomori, J. Banmen, J. Gerber. – Palo Alto, CA: Science and Behavior Books, 1991. – 398 s.

9. Whitaker C. A. Midnight Musings of a Family Therapist / C. A. Whitaker. – New York: WW Norton, 1989. – 248 s.

A b s t r a c t

Maksymova N. Iu.,
Dr. Sc. in Psychology, Professor

PSYCHOLOGICAL COMPOSITION OF THE FAMILY RESOCIALIZATION POTENTIAL

The article is devoted to the problem of finding the background for the typology of families in need of social and psychological assistance. The practice of working with families in need of socio-psychological care shows that, despite the uniqueness of the relationship between spouses, it is necessary to develop criteria according to which it is possible to predict the further fate of the family. Through the diversity of external manifestations of family relationships, it is necessary to find out their psychological essence, which will determine the resocialization potential of the family. Measuring this potential can be attributed to a family of a certain category – from problem to dysfunctional or socially insolvent, and therefore, to define its support program more effectively.

The existing classification of such families is considered in the article but its imperfection is obvious. Due to the variety of definitions of the families in need of social assistance, both in scientific and methodological literature and in normative legal documents, there are many misunderstandings, in particular the substitution of concepts and the emergence of contradictions between them.

The purpose of the research is to determine the psychological components of the re-socialization potential of the family. The empirical part of our study was devoted to determining the causes of such disharmony in marital relationships, which in the future led to divorce. The study was conducted during the family counseling of married men, women and married couples who were in the process of divorce. The sample consisted of 167 people.

We identify the components of the re-socialization potential of the family: the coincidence of the motive of entering into marriage with the functions of the family; respect for differences; sincerity in expressing thoughts and feelings; dynamic relationships; exchange of roles; compliance with the limits of personality; family openness; emotional and spiritual intimacy.

Отримано – 11 серпня 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017

Прийнято – 21 серпня 2017

Received – August 11, 2017

Revision – August 17, 2017

Accepted – August 21, 2017